

سایه‌روشن‌ها و حاشیه‌های زندگی اولیاءالله

در تصوف و عرفان اسلامی

امیرحسین همتی*

چکیده: با رشد و تقویت نظریه ولایت در تصوف و عرفان اسلامی، پیرامون زندگی اولیاءالله، به‌ویژه درباره نحوه زندگی قطب، سایه‌روشن‌هایی فراوان و حواشی گوناگون نیز شکل گرفت. هرکدام از این سایه‌روشن‌ها، بخشی از کنج‌کاوی مردم برای آشنایی هرچه بیش‌تر با اولیاءالله و چگونگی زندگی ایشان را بیان می‌کنند. این حواشی، اموری متعدد نظیر نحوه زندگی اولیا، مسکن و مدفن اقطاب، مرگ قطب و چگونگی انتخاب جانشین، میزان قدرت اولیا در تصرف احوال و امور خارجی، سیر و سیاحت ایشان و مسائلی نظیر آن را شامل می‌شوند. در این مقاله سعی بر آن خواهد بود تا ضمن تبیین مهم‌ترین نمونه‌های این سایه‌روشن‌ها، معروف‌ترین مسائل مرتبط با این مفاهیم، مورد بررسی و ارزیابی قرار گیرند.

کلیدواژه: عرفان و تصوف، اولیاءالله، قطب، غوث

* استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، واحد شهرکرد، دانشگاه آزاد اسلامی،

Email: Hematiamir80@ Yahoo.com

شهرکرد، ایران.

پذیرش مقاله: ۱۳۹۳/۸/۲۶

دریافت مقاله: ۱۳۹۳/۲/۱

مقدمه

مقام و مرتبه‌ای که در تصوف و عرفان اسلامی، برای اولیاءالله در نظر گرفته شده، درجتی رفیع و منزلتی عالی است. این منزلت از چنان شکوهی برخوردار است که صاحبان آن، نه تنها در میان خلق از همگان متمایز شده‌اند، بلکه سبب گردیده تا ایشان در پایگاهی شگرف، و حتی دور از تصور عامه قرار گیرند.

در عرفان اسلامی برای معرفی اولیاءالله، همچنین به منظور تشریح و تبیین شخصیت مقربان درگاه الهی از توصیف‌هایی متعدد و تشبیه‌هایی گوناگون بهره گرفته شده است. بنابر آموزه‌های معرفتی اهل عرفان، اولیاءالله علاوه بر آنکه والیان مُلک احدیت هستند، نشانه اظهار فعل خداوند در عالم شهادت نیز به‌شمار می‌آیند. ایشان کسانی محسوب می‌شوند که از آفات متابعت نفس نجات یافته‌اند و همت و انس‌شان جز با خداوند سبحان نیست. به باور ارباب سیروسلوک، نه تنها دست اولیاءالله در حل و عقد همه امور باز است؛ بلکه دعوات ایشان نیز مستجاب، و انفاش‌شان همواره قرین به قبول خواهد بود (رک: هجویری، ۱۳۸۶: ۳۱۸). خداوند، اولیاءالله را در حفظ عالم از تباهی، خلیفه خویش قرار داده است. مادام که اولیا در جهان حضور دارند، عالم پیوسته از تباهی محفوظ خواهد ماند (رک: ابن عربی، ۱۳۸۷: ۱۰-۸).

یکی از اعتقادات رایج در عرفان اسلامی، پابندی به این باور بوده است:

تا اولیای خدای برجای‌اند و برکت و دعا و همت ایشان بر جای بود، خلق خدای در آسایش و راحت باشند. چون دعا و همت ایشان بریده گردد، از آسمان عذاب آید و خلق هلاک شوند (مبیدی، ۱۳۷۱، ج ۳: ۸۸).

به استناد این باور، در میان اقوال روایت شده از مشایخ اهل تصوف، و همچنین در خلال حکایات منقول از زندگی ایشان، به سخنانی می‌توان دست یافت که محتوای آن‌ها، مبین پابندی به همین نوع از اعتقاد است. به عنوان مثال، از قول فیروز کرخی روایت شده است که به شاگرد خویش، سَری سقطی فرمود: «روزی چون تو را به خدای حاجتی باشد، به من سوگند بر او ده» (ابوعلی عثمانی، ۱۳۷۴: ۲۹). مفهوم این سخن، مبین این موضوع است که یکی از راه‌های برآورده شدن حاجات خلق، در بارگاه الهی، توسل به مقربان درگاه اوست.

به استناد عقاید اهل عرفان، رفعت مقام و منزلت اولیاء الله به اندازه‌ای است که تقرب به ایشان، یکی از راه‌های مقرب گردیدن نزد خداوند محسوب می‌شود. به باور متصوفه:

هر ولی، حجت است بر خلق. خلق را به قدر تعلق که به وی کردند، مرتبه و مقام باشد. اگر دشمنی کنند، دشمنی با حق کرده باشند؛ و اگر دوستی ورزند، دوستی با حق کرده باشند که: «مَنْ رَأَاهُ فَقَدْ رَأَى، وَمَنْ قَصَدَهُ فَقَدْ قَصَدَنِي» (مولانا، ۱۳۸۲: ۶۱).

باور به این نکته که تقرب به اولیاء الله یکی از راه‌های مقرب گردیدن در نزد خداوند محسوب می‌شود، در عرفان اسلامی آن‌چنان مسلم به‌شمار آمده که حتی مشایخ اهل تصوف در اقوال و آثار خویش، به‌روشنی مریدان را به رعایت آن توصیه و ترغیب کرده‌اند. چنان‌که از قول بایزید بسطامی روایت شده است:

مردی بایزید را می‌گفت: مرا به کاری رهنمون شو که بدان تقرب به خدای حاصل کنم. بایزید گفت: اولیای او را دوست می‌دار، تا تو را دوست بدارند. زیرا که خدای در هر شبانه روز، هفتاد بار به دل اولیای خویش می‌نگرد؛ شاید در قلب یکی از اولیای خویش نظری به نام تو کند و بر تو بیخشايد (سهلگی بسطامی، ۱۳۸۴: ۱۶۶ و ۱۹۳).

مولانا حدیثی از قول پیامبر اسلام^(ص) نقل کرده که در ارتباط با رفعت مقام اولیاست:

روی فی اصح الاخبار عن افصح الاخبار، أنه قال: إن لله - تبارک وتعالی - عبداً امجاداً محلهم فی الارض کمثل المطر، إن وقع علی البر اخرج البر، و إن وقع علی البحر اخرج الدر (مولانا، ۱۳۷۲: ۸۸).

مولانا، با معرفی این بندگان به اولیاء الله، چنین به تفسیر و تأویل حدیث فوق می‌پردازد:

مُرَاد از این خشکی [بر] قالب و صورت آدمیان است که به برکات صحبت اولیا آراسته گردد و عمل و زهد و نیاز و شفقت و مرحمت و خیرات و صدقات و مسجدها و منارها و معبدها و پل‌ها و رباط‌ها و غیر آن، این‌همه خیرات ظاهر در عالم، از صحبت آن بندگان حاصل شده است و از ایشان دزدیده‌اند و از ایشان آموخته‌اند. و مراد از باریدن بر دریا [بحر]، زنده گردانیدن دل‌هاست و بینا شدن دل‌ها و روشن شدن دل‌ها از صحبت ایشان و آراسته شدن نوع‌عروس جان به جواهر علم و معرفت و شوق و ذوق (مولانا، ۱۳۷۲: ۸۹).

بدون تردید، قصد اصلی از ابراز این سخنان و بیان این نوع از توصیف‌ها، افزون‌بر ترغیب خلائق به تکریم و تعظیم اولیاءالله، توصیه به تقرب ایشان و سفارش به کسب فیض از وجود بندگان برگزیده بوده است. این توصیه و تحریض‌ها، باعث گردیده تا اولیاءالله علاوه‌بر بهره‌مندی از تقرب الهی، در دل خلق نیز از تکریم و تعظیمی رفیع برخوردار باشند.

بزرگی اولیاءالله از روی صورت و ظاهر نیست؛ و ایشان از تعظیم خلق منزّه و فارغ هستند؛ اما آن درجه فاخر و منزلت عالی، که برای مقربان درگاه الهی در نظر گرفته شده است، سبب‌ساز این مسئله شده تا خلائق از روی کنجکاوی در پی کشف آن باشند تا بدانند سیمای ظاهری ایشان از چه علاماتی برخوردار است؟ نحوه زندگی ایشان چگونه است؟ مسکن و مدفن آن‌ها کجاست؟ سیر و سیاحت آن‌ها به چه شکل است؟ آیا تفرج‌گاه یا نزهت‌گاهی خاص در عالم برای ایشان تدارک دیده شده است؟ و اینکه ایشان در تصرف احوال و امور خارجی از چه توانایی‌هایی بهره‌مند هستند؟

تلاش متصوفه برای پاسخ‌گویی به این پرسش‌ها، شکل‌گیری مباحثی چند در عرفان اسلامی را سبب‌ساز بوده است. این مباحث در مقایسه با مفاهیم اصلی و تخصصی تصوف و عرفان، مسائلی حاشیه‌ای و فرعی به‌شمار می‌آیند. به‌رغم این امر، حواشی مورد اشاره، دست‌کم از دو منظر دارای کمال اهمیت و حائز برجستگی خاص هستند. در درجه نخست، این حاشیه‌ها در آشنایی هرچه بیش‌تر با تأملات متصوفه، درباره ولی و شخصیت او، به‌نحوی مؤثر مفید واقع خواهند شد؛ و در مرتبه ثانی، سایه‌روشن‌های زندگی و شخصیت اولیاءالله را برای علاقه‌مندان به این مفاهیم، بهتر آشکار خواهند ساخت.

به‌عنوان نمونه، مباحثی هم‌چون: مدینه الاولیا، بُرج الاولیا، بُستان الاولیا، رُمان العابدین و نظایری از این نوع، جزو آن دسته از حاشیه‌هایی محسوب می‌شوند که در طول تاریخ پیشرفت و تکامل عرفان اسلامی، پیرامون شخصیت اولیاءالله شکل گرفته‌اند. اهل تصوف، در آثار و منابع خویش، با درج این نوع از مباحث فرعی، به توضیح و تشریح آن‌ها نیز توجهی خاص نشان داده‌اند. بررسی و بازکاوی مهم‌ترین نمودها و شاخصه‌های این نوع از مباحث، موضوع مقاله حاضر است. در تدوین این مقاله، سعی نگارنده بر آن است تا پررنگ‌ترین، و جذاب‌ترین سایه‌روشن‌هایی را که در عرفان اسلامی پیرامون زندگی اولیاءالله شکل گرفته است، تبیین کند.

سیمای ظاهری اولیا

یکی از باورهای پذیرفته شده در نزد اهل عرفان، اعتقاد به مخفی و پوشیده بودن اولیاء الله از نظر اغیار است. متصوفه، مبنای این باور را براساس حدیث قدسی «اولیایی تحت قبابی لا یعرفهم غیری» قرار داده‌اند (رک: علاءالدوله سمنانی، ۱۳۶۲: ۳۶۱؛ ابن عثمان، ۱۳۳۳: ۷۶).

با توجه به اصل اختفای اولیا از نظر اغیار، درباره سیمای ظاهری ایشان، طبیعتاً نمی‌بایست در آثار و منابع عرفانی سخنی گفته شده باشد. تنها موردی که در این زمینه ذکر کردنی است - و شاید بتوان آن را به نوعی در ارتباط با سیمای ظاهری اولیا به حساب آورد - حدیثی از قول پیامبر^(ص) اسلام است که صلاح بن مبارک بخاری در کتاب انیس الطالبین و غلّة السالکین به نقل آن از ابن عباس پرداخته است:

از حضرت پیغامبر^(ص) سؤال کرده شد: من اولیاء الله تعالی چه کسانی‌اند دوستان حق تعالی؟ پیغامبر^(ص) فرمود: الذین اذا رأو ذکر الله. آنان‌اند دوستان حق که هرگاه ایشان را بینی، تورا از حق - تعالی - یاد آید. امام العارفین خواجه محمد علی حکیم ترمذی - قدس الله روحهما - در شرح این حدیث در کتاب خود - نوادر الاصول فی احادیث الرسول - ذکر کرده است که: دل ولی معدن انوار جلال الهی و هیبت کبریا و بها قربت است. و تازگی و نور ولی از دل اوست. پس چون دل بنده مؤمن به حیوة طیبه آن نور زنده گردد، عکس آن بر سیمای او ظاهر گردد، و در صفحه جبین او لایح، تا هر که در روی آن ولی محبوب نظر کند او را از حق - تعالی - یاد آید (بخاری، ۱۳۷۱: ۷۱).

روزبها بقلی نیز ترجمه یکی از احادیث نبوی را ذکر کرده، که مضمون آن در ارتباط با سیمای ظاهری اولیاء الله محسوب شود:

از سید - صلوات الله علیه - پرسیدند که: سیمای ایشان [اولیا] چون است؟ گفت: خشوع و خضوع. با خلق انس نگیرند. چشم ایشان گریان بینی، و دلشان لرزان بینی. چون خلق سیر شوند، ایشان گرسنه باشند. چون ایمن شوند، ایشان ترسند. چون بخسبند، ایشان برخیزند. ایشان را باشد انفاس عالیه. اگر نفسی برآورند از دل سوخته، بسوزد هر چه گرد ایشان است. به روز، عماداند؛ و به شب اوتاد. ناله‌ها در گریستن دارند. چون خلق به دنیا خرم باشند، ایشان به حق (بقلی شیرازی، ۱۳۶۰: ۵۲).

افزون براین، از قول حضرت علی^(ع) نیز منقول است که:

اولیاء الله قوم، صَفَرُ الوجوه مِنَ السَّهَرِ، عَمِشَ العیون مِنَ العبر، خَمَصَ البطون مِنَ الخوی، ییس الشَّفَاةُ مِنَ اللّوی (مبیدی، ۱۳۷۱، ج ۴: ۳۰۹).

با توجه به این سخن، زردی رنگ چهره به سبب بی خوابی، کمی نور بصر به دلیل گریه فراوان، لاغری شکم از شدت گرسنگی و خشکی لب‌ها به سبب بیماری نیز از نشانه‌های ظاهری اولیا می‌تواند برشمرده شود.

یکی دیگر از نشانه‌هایی که شاید بتوان آن را نیز در ردیف علامت‌هایی جای داد که به سیمای ظاهری اولیا مربوط می‌شود، تمایل نداشتن و همچنین وابستگی نداشتن اولیا به اسباب و آلات دنیوی است. این وابسته نبودن، به معنی قناعت کردن به حداقل‌های ممکن از مکنت و مال دنیا است. رد پای این نشانه را نیز در حدیث منقول از حضرت رسول^(ص) در پاسخ به صحابه می‌توان مشاهده کرد:

گفتند: از دنیا چه ایشان را باشد؟ فرمود: از دنیا جز عورت پوشی و سلّ رمقی نباشد. تا بدان حدّ گرسنه شوند که دنیا را مرداری بینند، به قدر ضرورت از آن بردارند. حاملان بلا/اند و متوَّعان فنا (بقلی شیرازی، ۱۳۶۰: ۵۲).

نحوه زندگی اولیا و اقطاب

چگونگی زندگی اولیاء الله - اعم از ابدال تا اقطاب - در میان مردم، از موضوعاتی است که همه مشایخ به اتفاق درباره آن نظری کمابیش یکسان ابراز داشته‌اند. آن نظر یکسان، این است که اولیاء الله، درست همانند عامه مردم زندگی می‌کنند؛ و همین امر یکی از عواملی است که ایشان را از چشم خلق مخفی نگاه می‌دارد.

بیشترین توضیحات درباره چگونگی زندگی اولیا را در کتاب العروه می‌توان مشاهده کرد:

مر این هفت طایفه را [اولیاء الله] زن و فرزند و اسباب باشد و اموال و املاک. و مردم با ایشان حسد برزند و منکر شوند و ایذا کنند ایشان را چنان که انبیا را ایذا می‌کردند (علاءالدوله سمنانی، ۱۳۶۲: ۳۶۱).

علاءالدوله درباره نحوه زندگانی عادی و رعایت سنت نکاح از جانب اولیا افزوده است:

ایشان همه مانند ما می‌باشند در صفات بشری. یعنی می‌خورند و می‌آشامند، و بول و غایط می‌کنند و بیمار می‌شوند و دارو می‌کنند خود را، و زن و فرزند می‌خواهند پیش از آنکه در طبقه ابدال درآیند؛ اما پس از آنکه در دایره ابدال درآمدند باز سر زن و فرزند و املاک نمی‌روند و آنچه رها کردند. و مبالغت می‌کنند در رعایت سنت نکاح، چنان‌که اگر غزبی در دایره ایشان درآمد، دوست می‌دارند که نکاح کند زنی را - اما چنان‌که او را زن شناسند - چند وقتی که خواهد با او باشد، بعد از آن حق او بدهد و بگزارد (علاءالدوله سمنانی، ۱۳۶۲: ۳۶۶).

علاءالدوله در باب فعالیت‌های اجتماعی اولیا گفته است:

آن جماعت ابدال، بیع و شرا می‌کنند در بازار، و حاجات خود را از مأكول و ملبوس می‌خرند و از کسی پنهان نمی‌شوند که ایشان را نمی‌شاید. و در منزل بسیار توقف نمی‌کنند مگر که بیمار باشند. و بسیار بیمار می‌شوند و دارو جهت خود می‌خرند و دوا می‌کنند خود را. و درمی‌آیند در حمامات و مزد حمامی می‌دهند (علاءالدوله سمنانی، ۱۳۶۲: ۳۶۸).

به اعتقاد علاءالدوله، اولیاء الله در اعمال و رفتار، درست شبیه به اهل تصوف رفتار می‌نمایند و شاید بتوان حتی این مطلب را عنوان نمود که متصوفه، اعمال خود را از اولیا اخذ یا اقتباس کرده‌اند (علاءالدوله سمنانی، ۱۳۶۲: ۳۶۳).

به باور علاءالدوله سمنانی چگونگی زندگی قطب، اندکی متفاوت از دیگر طبقات اولیاست: آن پنج طبقات که غیر قطب است، متبلل می‌شوند از مقامی به مقامی. اما قطب ثابت است در میان ایشان، و دراز عمر می‌باشد، و خضر نبی^(ع) با آن قطب ابدال صحبت می‌دارد و حرمت او نگاه می‌دارد و دعای خیر بر وی می‌کند و اقتدا به وی می‌کند در نماز، و مایحتاج ایشان را از نقود و غیر آن می‌دهد (علاءالدوله سمنانی، ۱۳۶۲: ۳۶۸).

محل اقامت اولیا

از دیگر حاشیه‌هایی که در فاصله قرن‌های ششم تا نهم هجری، درباره نحوه زندگی اولیا شکل گرفته، مسئله محل اقامت ایشان است. بیشترین اشارات درخصوص این موضوع را در کتاب‌های شرح شطحیات روزبهان بقلی و پس از آن در تحفه اهل العرفان اثر شرف‌الدین ابراهیم روزبهان

ثانی می‌توان مشاهده کرد. غیر از این دو منبع، در آثاری دیگر نظیر *بستان العارفین* و *تحفه المریدین*، *سلک السلوک*، *مناقب العارفین*، *فصل الخطاب* و *نفحات الانس* نیز می‌توان درخصوص این موضوع به اشاره‌هایی پراکنده دست یافت. شاید منشأ اندیشه تعیین محل اقامت برای اولیا، به آرای ابن عربی باز گردد و مشایخ پس از او، تحت تأثیر افکار و آرای شیخ اکبر، برای هر یک از طبقات اولیا، محلی خاص برای اقامت در نظر گرفته باشند.

آنچه از کلام ابن عربی در اشاره به محل اقامت هر یک از طبقات اولیا، به‌عنوان سند می‌توان ذکر کرد، آن است که ایشان در توضیح درباره «اوتاد»، ضمن بیان این مطلب که آن‌ها در هر روزگاری چهار نفر بیش نیستند، به این موضوع هم اشاره کرده است که خداوند متعال، به‌واسطه هر کدام از این چهار نفر، یکی از جهات اصلی را حفظ می‌فرمایند و ولایت و حکومت آن وُتَد در آن ناحیه است. مبنای این نوع از تقسیم‌بندی نیز از کعبه آغاز می‌شود (رک: ابن عربی، ۱۳۸۳، ج ۶: ۲۷). اشاره‌های ابن عربی درباره محل اقامت اولیا، بسیار مجمل و کلی هستند. پس از او، مشایخ متأثر از افکار و اندیشه‌های شیخ اکبر، این اشاره‌های مجمل را روشن‌تر ساخته‌اند. به‌عنوان مثال، روزبهان بقلی ضمن فرستادن درود به هر طبقه از اولیا، محل اقامت آن‌ها را نیز معین کرده است:

سلام باد بر دوازده هزار ولی پوشیده که در اطراف ترکستان و هندوستان و زنگلستان و حبشستان گردند. و بر چهار هزار خواص باد که در روم و خراسان و زمین ایران گردند. و بر چهارصد باد که سُگان شطّ بحارند. و بر سیصد باد که در سواحل مغارب و مصر زاویه دارند. و بر هفتاد باد که در یمن و طایف و مکه و حجاز و بصره و بطایح ساکن‌اند. و بر چهل‌گانه باد که در عراق و شام باشند. دیگر بر ده‌گانه باد که در مکه و مدینه و بیت‌المقدس باشند. دیگر بر هفت‌گانه باد که در همه جهان سیاح و طیارند. و بر سه‌گانه باد که یکی از پارس بُود و یکی از روم و یکی از عرب. سلام حق بعد از ایشان و رَمّه ایشان به ایشان باد که غوث گویند او را و قطب خوانند او را (بقلی شیرازی، ۱۳۶۰: ۱۰).

چنان‌که ملاحظه می‌شود، روزبهان بقلی، محل اقامت قطب را تعیین نکرده، اما محل اقامت سه‌تنان را، مشخص ساخته و یکی از آن‌ها را مقیم و اهل پارس معرفی کرده است. همین امر فرصتی مناسب برای نواده او، روزبهان ثانی، مهیا ساخته تا مدعی شود که:

معروف و مشهور است میان خلائق که فارس، بُرج اولیاست. و مسافران عرب بدین امید متوجه این خطّه مبارک می‌گردند تا زیارت اولیا کنند، چه آن‌ها که گذشته‌اند و چه آن‌ها که در قید حیات‌اند (روزبهان ثانی، ۱۳۸۲: ۲۳).

این نوع ادعاها، زمینه‌ای مناسب فراهم کرده تا دیگران هم، مناطق و شهرهایی دیگر را به عنوان مدینه الاولیا معرفی کنند. مثلاً احمد افلاکی گفته است: «دم‌به‌دم حضرت مولانا می‌فرمود که: قونیه را بعد ازین مدینه الاولیا لقب نهید که هر مولودی که درین شهر به وجود آید ولیّ باشد» (افلاکی، ۱۳۸۵، ج ۱: ۲۶۱).

از دیگر مناطقی که آنجا را نیز برای اقامت تعدادی از اولیاء الله معرفی کرده‌اند، منطقه شام است (رک: خواجه محمدپارسا، ۱۳۸۱: ۳۹۳). در منابع عرفانی، اسنادی دیگر درخصوص اینکه نشان دهد «شام» محل اقامت ابدال است، می‌توان یافت (رک: جامی، ۱۳۸۲: ۵۷۴). اشاره‌ای دیگر که نشان دهد محل اقامت ابدال در شام است، گفتار ضیاءالدین نخشی در کتاب سلک السلوک است. او علاوه بر شام، از مناطقی دیگر نیز نام برده و آن‌ها را محل اقامت هر یک از طبقات اولیا معرفی کرده است (نخشی، ۱۳۶۹: ۱۸۹).

در میان این اقوال متعدد، به نام مصر نیز می‌توان برخورد کرد. مصر از دیگر مناطقی است که آن را برای اقامت طبقه‌ای از اولیا معرفی کرده‌اند: «مر علی بن ابی طالب را - رضی الله عنه - پرسیدند که: ابدالان کجا نشینند؟ گفت: آن اولیا را که عصایب گویند، به عراق نشینند و نجبا به مصر نشینند. خدای - تعالی - دنیا به دعای ایشان نگاه دارد و همه مستجاب الدعوه‌اند» (ناشناس، ۱۳۵۴: ۱۴۱).

بُستان الاولیا، رُمان العابدین

اکنون که سخن از محل اقامت اولیا، برج اولیا و مدینه الاولیا در میان است، بی‌مناسبت نیست که به بُستان الاولیا و همچنین به رُمان العابدین نیز اشاره‌ای شود. بستان الاولیا یکی دیگر از حاشیه‌هایی است که درباره اولیا و پس از قرن ششم هجری شکل گرفته است. با بستان الاولیا از طریق سخنان روزبهان بقلی آشنا می‌شویم. بنا به مندرجات کتاب تحفه اهل العرفان روزی شیخ روزبهان بقلی شیرازی، در شرح حدیثی از پیامبر، که فرموده‌اند: «انّ الجنة بالشرق» برای جمعی، سخن ایراد می‌فرموده‌اند. ایشان پس از تأویلات فراوان، سخن خویش را به معرفی بستان الاولیا کشانیده و با

نقل حکایتی در معنی این حدیث که رسول - صلوات الله و سلامه علیه - فرمود: انّ الجنة بالمشرق - الحدیث - بعد از تأویلات که فرموده، بیان کرده که: این جنت، اشارت به بستان الاولیا است (رک: روزبهان ثانی، ۱۳۸۲: ۱۳۵).

غیر از بستان الاولیا، در میان اهل تصوف، رمان العابدین نیز از دیرباز نامی شناخته شده محسوب می شده است. رمان العابدین، درختی انار بوده که در راه بیت المقدس قرار داشته، و به دلیل تبرک یافتن از ابراهیم ادهم و محمد بن مبارک صوری به این نام موسوم گردیده.

محمد بن مبارک الصوری گوید: با ابراهیم ادهم بودم اندر راه بیت المقدس، وقت قیلوله اندر زیر درختی انار فرو آمدم و رکعتی چند نماز کردیم و آوازی شنیدم از آن درخت که: یا باسحق، ما را گرمی کن و ازین بار من چیزی بخور. ابراهیم سر در پیش افکند. تا سه بار چنین بگفت. پس این درخت گفت: یا محمد، شفاعت کن تا از بار من چیزی بخورد. گفتم: یا ابا اسحق، می شنوی؟ برخاست و دو نار باز کرد. یکی بخورد و یکی به من داد. بخوردم، و ترش بود، و آن درختی کوتاه بود. چون باز گشتم و آن جا فرا رسیدم، آن درخت نار بزرگ شده بود و نار وی شیرین. و در هر سالی دوبار بر آوردی. و او را رمان العابدین نام کردند. عابدان در سایه او شدند (ابوعلی عثمانی، ۱۳۷۴: ۶۵۷).

سیر و سیاحت اولیا، وفات و مدفن ایشان، چگونگی انتخاب جانشین

از دیگر حاشیه‌هایی که برای اولیا - به‌ویژه ابدال و اقطاب - در نظر گرفته شده، موضوع سیر و سیاحت دائمی ایشان در رُبع مسکون، و اجتماع آن‌ها - دو نوبت در سال - در محلی مشخص است. سمنانی در این باره گفته است: «دیگر صفت ایشان [ابدال] آن است که در رُبع مسکون طواف می کنند، و هر سال دو نوبت همه جمع می شوند. یک نوبت در عرفات، و یک نوبت در ماه رجب، آنجا که امر الهی باشد جمع شوند» (علاءالدوله سمنانی، ۱۳۶۲: ۳۶۳).

همچنین علاءالدوله درباره مدفن اقطاب و چگونگی گورهای اقطاب به اظهار نظری درخور توجه پرداخته است. به گفته او «بیست و یک قطب از آن اقطاب پیش از ظهور نبی آخر الزمان^(ع) در خزر ج [و بنا به گفته خواجه محمد پارسا در طرز ج] - که دیهی است در کوهی میان بسطام و دامغان - مدفون‌اند. و گورهای اقطاب بر روی زمین پیوسته است؛ یعنی بلند نیست، و بر آن هیچ عمارت

نکرده‌اند، و هر سال یک نوبت زیارت آن مزارات می‌کنند» (علاءالدوله سمنانی، ۱۳۶۲: ۳۶۷؛ نیز رک: خواجه محمد پارسا، ۱۳۸۱: ۳۶۹).

در حدیث روایت شده از قول پیامبر اسلام^(ص) که اهل تصوف مبنای اعتقاد خویش را - درباره طبقات اولیا - براساس آن قرار داده‌اند (رک: ابونعیم اصفهانی، ۱۴۰۵ هـ. ج ۱: ۸) مشاهده می‌شود که با فرارسیدن زمان وفات هریک از افراد طبقات اولیا، یک نفر از طبقه پایین، جای شخص متوفی را می‌گیرد؛ و درنهایت، یک نفر از عامه مردم به سیصدتتان افزوده می‌شود تا تعداد سیصد و پنجاه و شش نفر همواره ثابت و برقرار باشد. همین امر سبب شده تا حاشیه‌هایی در این باره ساخته شود. حکایت‌هایی که محتوای آن‌ها بیان‌کننده این مسئله است که قطب، چگونه جانشین خود را انتخاب می‌کرده است، یا اینکه با وفات هر یک از افراد مندرج در طبقات اولیا، چگونه شخصی دیگر جای او را پُر می‌کرده است. به عنوان مثال در کشف الاسرار می‌خوانیم:

ابوالعباس قصاب - رحمه الله علیه - از دنیا بیرون می‌رفت. پیش از آن به ده روز، خادم را گفت: رو به خرقان شو. مردی است آنجا مخمول الذکر، مجهول العین، او را بوالحسن خرقانی گویند. سلام ما به او رسان و با او بگو که: این طبل و عَلم به اذن الله - تعالی - و فرمان او به حضرت تو فرستادم و اهل زمین را به تو سپردم، و من رفتم (میبیدی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۵۶۳).

در کتاب مناقب العارفین از قول سلطان ولد حکایتی نقل شده است که بر مبنای آن، در زمان حیات مولانا یکی از افراد طبقات اولیا، حیات را بدرود می‌گوید. با اجازه شخص مولانا، یکی از اهالی قونیه، جانشین یا بدل او می‌شود و جای شخص متوفی را پُر می‌کند. این حکایت بر این امر نیز دلالت دارد که اشخاص با پیشه‌های گوناگون می‌توانسته‌اند مستحق این کرامت گردند و در میان طبقات اولیا جای گیرند (افلاکی، ۱۳۸۵، ج ۱: ۳۷۸).

لزوم حضور حضرت خضر، در تشییع جنازه اولیاء الله، از دیگر مطالبی است که در متون عرفانی به آن نیز اشاره شده است. در کتاب بستان العارفین و تحفه المریدین ماجرای ملاقات شخصی با نام محمد بن احمد العابد با حضرت خضر ذکر شده است. در طی این دیدار، پرسش‌هایی از سوی العابد مطرح گردیده و حضرت خضر به آن‌ها پاسخ داده است. در ضمن این پاسخ‌ها، حضرت خضر

اشاره می‌کند: «چون از اولیای خدای - عزوجل - یکی بمیرد ما [یعنی خضر و الیاس] به جنازه وی حاضر شویم» (ناشناس، ۱۳۵۴: ۱۳۸).

از دیگر نشانه‌هایی که با مسئله وفات اولیاءالله در ارتباط است، ریزش برف یا باران در هنگام وفات اولیاءالله است؛ یا اینکه در زمان خاک‌سپاری ایشان، ابر یا هر نوع سایه‌بان دیگر بر جسد یا قبر آن‌ها سایه بگستراند؛ یا پس از ریزش باران، در همان روز نخست، از قبر اولیا گیاه بروید (رک: خواجه محمد پارسا، ۱۳۸۱: ۳۸۸).

گسترده شدن سایه بر جسد اولیاءالله در هنگام تشیع جنازه، موضوعی است که در منابع عرفانی، دارای نمونه‌های دیگر نیز هست. معروف‌ترین شاهد در این زمینه، ماجرای تشیع جنازه و تدفین ذوالنون مصری (از طبقه اولی مشایخ) است. این ماجرا را در بیشتر متون عرفانی با روایت‌های مختلف می‌توان مشاهده کرد. قدیم‌ترین این روایت‌ها، در کتاب شرح تعرف مندرج است (رک: مستملی بخاری، ۱۳۶۳: ۲۰۷ و ۱۷۹۶).

از دیگر نشانه‌های مقرران درگاه الهی، که آن را نیز از امارات یا علامات اولیا به‌شمار آورده‌اند، آن است که گوشت و پوست ایشان بر خاک، حرام باشد. این سخن به این معنی است که اگر مقبره اولیا و خاکی که ایشان در آن مدفون هستند حتی پس از سال‌ها - به هر دلیل شکافته شود - ناظران مشاهده خواهند کرد که در جسم و جسد ایشان کوچک‌ترین تغییری حاصل نشده است. در کتاب صفوة الصفا حکایتی مندرج است که محتوای آن بیان‌کننده این موضوع است. در این کتاب از قول فرزند شیخ صفی‌الدین اردبیلی روایت شده است:

بعد از سی سال که شیخ زاهد - قدس روحه - به حیات باقی رسیده بود، صندوق
بالا بین مرقد مطهر، کهن و بالی شده بود و شیخ صفی‌الدین - قدس سره - صندوق
دیگر از نو ترتیب کرده می‌خواست که بر مرقد مطهر نهد. آن صندوق کهن شده را
برداشتند. تابوت منور شیخ پیدا شد. سر تابوت برداشتند. پوشش متبرکش هم چنان
سپید و تازه و نو یافتند، و جسم مبارک مطهرش برقرار و هیچ تغییری نشده؛ چون از
امارات اولیاءالله آن است که گوشت و پوست ایشان بر خاک حرام باشد. شعر:
جسمی که چو روح پاک باشد کی طعمه مشت خاک باشد

خواستند که یک‌پاره از پوشش مبارکش جهت تبرک جدا کنند، نتوانستند. استاد شمس نجار می‌خواست که از تابوت تراشه‌ای باز تراشد از برای تبرک، چون تیشه بر آن زد تیغ تیشه باز نشست و از تابوت تراشه‌ای برنخواست (ابن‌بزاز اردبیلی، ۱۳۷۳: ۲۵۲).

لزوم وجود قطب، در هر صد سال

اولیاء الله، در عرفان اسلامی دارای طبقاتی چند و تعدادی مشخص هستند. این تعداد در همهٔ زمان‌ها ثابت و تغییرناپذیر است. تنها با فرارسیدن آخرالزمان، نظم حاکم بر این ترکیب و تعداد، برهم خواهد خورد و به دنبال این آشفتگی، کار جهان نیز به پایان خواهد رسید (رک: نسفی، ۱۳۸۸: ۳۱۷ و ۳۱۸). اهل عرفان مبنای این باور را براساس دو حدیث از نبی مکرم اسلام^(ص) قرار داده‌اند (رک: ابونعیم اصبهانی، ۱۴۰۵هـ، ج ۱: ۸).

آنچه از تأمل در این دو حدیث، مستفاد می‌شود، آن است که خداوند از میان تمام خلق، بندگان برگزیده و مقرب دارد که همان اولیاء الله‌اند (رک: فناری، ۱۳۸۴: ۲۰). تعداد این اولیاء الله در هر قرن، به استناد یکی از احادیث، پانصد نفر؛ و مطابق حدیث دیگر، سیصد و پنجاه و شش نفر است. این تعداد، همواره ثابت است.

مطابق حدیث نبوی، از میان این سیصد و پنجاه و شش نفر، شش طبقه دارای شماره و تعداد معین هستند. یعنی تعداد مندرج در ذیل هر طبقه، کاملاً مشخص است. طبقهٔ اول، مشتمل بر سیصد نفر هستند. طبقهٔ دوم، چهل نفر را شامل می‌شوند. طبقهٔ سوم، هفت نفرند. طبقهٔ چهارم، پنج نفر. طبقهٔ پنجم، سه نفر و بالاخره در طبقهٔ ششم، یک نفر جای گرفته است.

اینکه هر کدام از این طبقات موسوم به چه نامی هستند، میان متصوفه اختلاف نظر وجود دارد. (رک: همتی، ۱۳۹۲: ۷۳). اهل تصوف فقط بر سر این مسئله که در رأس همهٔ طبقات، قطب قرار دارد؛ اتفاق نظر دارند. اگر بنابر قول مشهور، هر قرن، مشتمل بر صد سال باشد، وجود قطب، که در بالاترین مراتب و در رأس طبقات اولیا جای دارد، در آغاز هر صد سال امری الزامی است.

در کتاب *صفوة الصفا* حدیثی از قول پیامبر اسلام^(ص) ذکر شده است که براساس آن، پیامبر ما^(ص) وجود قطب را در رأس هر صد سال به امت خویش وعده داده است. این بشارت چنین است: «انَّ اللهَ تَعَالَى يَبْعَثُ فِي هَذِهِ الْأُمَّةِ عَلَى رَأْسِ كُلِّ مِائَةٍ مَنْ يُجَدِّدُ لَهَا دِينَهَا» (ابن‌بزاز اردبیلی، ۱۳۷۳: ۵۵).

ابن بزاز، این وعده را امری تحقّق یافته عنوان کرده و به ذکر نام اقطاب تا روزگار خویش (نیمه دوم قرن هشتم) پرداخته است. به گفته او:

از زهاد و مشایخ طریقت و حقیقت، مفخر عترت آل طه و یس امام الابن امام جعفر بن محمد الصادق ^(رض) در صدر اول بوده است. و ابوالفیض ذوالنون المصری در صدر دوم بوده است. و سید هذه الطایفه ابوالقسم جنید بن محمد در صدر سیم بوده است. و شیخ ابوعلی الدقاق در صد چهارم بوده است. و شیخ نصر بن ابراهیم الزاهد المقدسی در صدر پنجم بوده است... در صدر ششم شیخ شهاب الدین عمر سهروردی بوده است. و در صدر هفتم شیخ صفی الدین ^(اردبیلی) [ابن بزاز اردبیلی، ۱۳۷۳: ۵۸-۵۵].

سخن ابن بزاز، درباره اقطاب هر قرن، کلامی نیست که همه مشایخ اهل طریقت درباره آن اتفاق نظر داشته باشند. درباره این موضوع، که قطب هر روزگار چه کسی بوده، میان ارباب سیر و سلوک، اختلاف نظر فراوان است. به عنوان مثال سمنانی، برخلاف ابن بزاز اردبیلی - که تا قرن هشتم هجری قمری به وجود هفت قطب قائل بود - به وجود نوزده قطب تا همین زمان اعتقاد داشته است (علاءالدوله سمنانی، ۱۳۶۲: ۳۶۵).

یکی از سنت‌های رایج در میان شارحان یا مترجمان آثار عرفانی، آن بوده است که هر مؤلف تلاش می‌کرده تا شیخ و پیشوای طریقت خویش، یا مراد و مرشد مورد نظر خود را قطب همان روزگار معرفی کند. به عنوان مثال، شاگرد بی‌نام و نشان شیخ ابوالفتوح نیشابوری - دومین مترجم رساله قشیری - در دیباچه‌ای که بر این کتاب افزوده، در معرفی شخصیت قشیری ضمن استفاده از القاب و عناوین گوناگون، از لقب قطب نیز استفاده کرده است. او به منظور تأیید سخن خویش، دو حکایت در این زمینه ذکر کرده که بر مبنای آن‌ها، قطب خراسان، در قرن پنجم هجری، ابوالقاسم قشیری بوده است (رک: ابوعلی عثمانی، ۱۳۷۴: ۲).

این مسئله، در نزد دیگر مؤلفان کتب سیرت یا مقامات مشایخ نیز نظیره دارد. چنان که از نظر جمال الدین ابوروح لطف الله مؤلف کتاب حالات و سخنان شیخ ابوسعید ابوالخیر و همچنین از دیدگاه محمد بن منور مؤلف کتاب اسرار التوحید، شیخ ابوسعید ابوالخیر قطب روزگار خویش بوده است. یا به باور سدید الدین محمد غزنوی مؤلف کتاب مقامات ژنده پیل شیخ احمد جام نامقی قطب روزگار به حساب می‌آمده است. یا به اعتقاد میر عبد الاول نیشابوری مؤلف کتاب احوال و

سخنان خواجه عبیدالله احرار قطب روزگار، خواجه احرار بوده است و... (رک: ابوروح لطف‌الله، ۱۳۸۶: ۵۷ و ۱۲۹؛ ابن‌منور، ۱۳۸۶: ۲۳۴). با توجه به این مسئله، امری طبیعی است که اختلاف اقوال و تشتت آرا در این زمینه خاص نیز فراوان باشد.

اشاره‌هایی خاص و نادر در باب اولیا

از خلال متون عرفانی فارسی، در باب اولیاءالله، به نکته‌هایی دیگر می‌توان دست یافت، که آن نکات، با آنچه تاکنون در باب علامات و امارات اولیا ذکر شد، اندکی متفاوت هستند. مهم‌ترین ویژگی درخصوص این نکته‌ها و علامات، خاص و نادر بودن آنهاست. یعنی به نظر می‌رسد این موارد، در درجه اول، اظهار نظرهایی شخصی باشند و پذیرش آنها در نزد همه اهل تصوف عمومیت نداشته است. از همین روی می‌توان آنها را، نشانه‌های شاذ یا نادر نام نهاد. دلیلی که بر این مدعا می‌توان ارائه کرد، آن است که این نوع از اشاره‌ها، فقط در یک یا دو متن خاص یافت می‌شوند و در دیگر متون عرفانی، کمتر به نظایری برای آنها می‌توان دست یافت. این امر شاهدی گویا است بر اینکه به احتمال فراوان، این نکته‌ها به قصد و منظوری خاص بیان شده‌اند و هدف از ذکر آنها، مقدمه‌چینی برای دست یافتن به نتیجه‌ای ویژه بوده است. این نتیجه خاص نیز، که مد نظر راوی این نوع از نکته‌ها قرار داشته، معمولاً افزودن بر مقام و منزلت فلان شیخ یا پیشوای طریقت بوده است. به عنوان نمونه: افلاکی به نقل از مولانا به مطلبی خاص اشاره کرده و آن را صراحتاً از علامات اولیا به حساب آورده است. این اشاره خاص و نادر آن است که انبیا و اکابر اولیا می‌باید در هنگام فرا رسیدن زمان وفات، در فصل خزان یا قلب زمستان از دنیا رحلت کنند. اصل سخن احمد افلاکی چنین است:

همچنان مگر درویشی از مشایخ آن عصر در اول بهار وفات یافت؛ و اعتقاد هوام عوام آن بود که او ولی خداست. به حضرت مولانا اعلام کردند که: آن فلان مرد ولی مُرد. فرمود که: تمامت اشیا و اجزای عالم رو به حیات نهاده‌اند، او چون مُرد؟ پس چگونه مرد خداست؟ تا مرد خدا رضا ندهد مرگ را برو دسترسی نیست. و اغلب انبیا و اکابر اولیا باید که در فصل خزان و قلب زمستان نقل کنند؛ چنانکه حضرتش در زمستان شدید که روی زمین چون حدید شده بود رحلت فرمود؛ و هذا من امارات الولاية» (افلاکی، ۱۳۸۵، ج ۱: ۴۲۰).

از آنجایی که این ادعا، امری شگفت‌انگیز است و در میان متون عرفانی فارسی، فقط احمد افلاکی به آن اشاره کرده، می‌توان چنین تصور کرد که این سخن نیز در ردیف دیگر سخنانی قرار دارد که افلاکی به منظور نشان دادن هرچه بیشتر عظمت مقام و منزلت مولانا، یا خاندان و پیروان او، همواره طرح آن‌ها را در کتاب خویش مد نظر داشته است.

طرح این نوع از نکته‌های ویژه، فقط منحصر به احمد افلاکی نمی‌شود. در آثار پیش از مناقب/العارفین به‌ویژه در کتاب‌هایی که در ذکر مناقب و کرامات اولیا تألیف شده‌اند، به نمونه‌هایی دیگر از همین نکته‌ها می‌توان دست یافت (رک: ابن‌منور، ۱۳۸۶: ۱۷).

در میان متون عرفانی به‌ویژه در شرح حال بزرگان اهل طریقت - و حتی منسوبان مشایخ نام‌دار - به اشاره‌هایی می‌توان دست یافت که مثلاً فلان شیخ کبیر از هنگامی که در بطن مادر خویش قرار داشته، خداوند را ذکر می‌گفته است و مادر او به‌صراحت، این کلام فصیح را می‌شنیده است؛ چنان‌که در حق شیخ ابواسحاق کازرونی نقل است از مادر شیخ که گفت: «شیخ در شکم من شش ماهه بود که ذکر گفתי چنان‌که آواز ذکر وی می‌شنفتم. و چون وقت زادن وی بود کسانی که پیش من نشسته بودند آواز ذکر وی می‌شنفتند» (ابن‌عثمان، ۱۳۳۳: ۱۲). نظایری از این دست، در متون عرفانی مابین قرن چهارم تا نهم هجری، به‌ندرت یافت می‌شوند. در این گونه از روایت‌های نادر نیز نه به‌روشنی، بلکه به‌صورت غیرمستقیم به این موضوع اشاره شده است که این نوع از خوارق، علامات رسیدن به مقام ولایت هستند.

میزان قدرت هر طبقه از اولیا

الزامی بودن حضور دائمی اولیاءالله در جهان، و اینکه محور کار عالم بر مبنای قطب است، از جمله اعتقادات رایج و قدیمی در میان اهل تصوف به‌شمار می‌آید. از قرن ششم هجری به این سوی، سایه‌روشن‌های میزان این قدرت در متون عرفانی، نمودی بیشتر می‌یابند؛ به‌گونه‌ای که قطب - که در میان طبقات اولیا در رأس همه قرار دارد - از بالاترین میزان قدرت و توان معنوی نیز برخوردار گردیده است. طبقات دیگر هم، هرکدام به فراخور درجه و مرتبه تقرب خویش در درگاه الهی، از این توانایی معنوی به‌میزانی خاص بهره‌مند هستند.

این توانایی و قدرت، در درجهٔ اول، به قدرت دفع بلا یا از جهان از طریق استجابت دعوات مربوط می‌شود. مستجاب‌الدعوه بودن، توانایی است که هر یک از طبقات اولیا به میزانی خاص از آن برخوردار هستند، اما قطب، به دلیل آنکه از همهٔ طبقات مقرب‌تر است، قدرت و همت او نیز بیشتر است. به همین دلیل، دعای او به‌هیچ‌وجه رد نمی‌شود و همواره مقرون به استجابت خواهد بود.

از میان طبقات اولیا هر طبقه‌ای که به قطب نزدیک‌تر باشد، از این قدرت و توان معنوی نیز بهره‌ای بیشتر خواهد داشت. عزیزالدین نسفی نیز به این مطلب اشاره کرده است:

این هر سیصد و پنجاه و شش کس، دانا و مقرب و صاحب همت و صاحب قدرت و مستجاب‌الدعوه‌اند. همت ایشان اثرها دارد و دعای ایشان اثرها دارد و از جهت آنکه هر چیزی که از خدا می‌خواهند، خدای - تعالی - به ایشان می‌دهد. رُبُّ اشعثُ أغبر ذی طمرین لو أقسم علی الله لأبره. کرامت و قدر ایشان چنان است که خاک و آب و هوا و آتش و صحرا و کوه، مانع نظر ایشان نمی‌شود و اگر در مشرق‌اند اهل مغرب را می‌بینند و سخن ایشان می‌شنوند. و اگر در مغرب‌اند اهل مشرق را می‌بینند و سخن ایشان می‌شنوند. و اگر می‌خواهند که از مشرق به مغرب روند در یک ساعت می‌روند. بُر و بحر و کوه و دشت ایشان را یکسان است. و آب و آتش ایشان را برابر است. و مانند این کرامت و قدرت ایشان بسیار است. و اگرچه هر سیصد و پنجاه و شش کس دانا و مقرب و صاحب همت و صاحب قدرت و مستجاب‌الدعوه‌اند، اما قطب از همه داناتر و مقرب‌تر است؛ و قدرت و همت وی بیشتر است. و هرکدام که به قطب نزدیک‌تر است داناتر و مقرب‌تر است (نسفی، ۱۳۸۸: ۳۱۸).

براساس همین اصل است که شاهد آن هستیم که در صورت وقوع حادثه‌ای در جهان، وظیفهٔ دفع آن، در آغاز بر عهدهٔ طبقات پایین‌تر است و در صورت عدم توانایی در ادای این وظیفه، این مسئولیت به طبقات بالاتر و در آخر بر عهدهٔ قطب قرار می‌گیرد.

چون در جهان حادثه‌ای ظاهر شود، آن سیصد تن دعا کنند؛ اگر دفع نشود آن هفتاد تن دعا کنند؛ اگر به اجابت مقرون نگردد آن چهل تن دعا کنند، اگر مستجاب نشود آن هفت تن دعا کنند، اگر کارگر نشود آن پنج تن دعا کنند، و اگر نشود آن سه تن دعا کنند، و اگر دعای هیچ عبادت‌کننده به اجابت مقرون نگردد، باز آنکه غوث است

دعا کند. ازو مستجاب شود و مقرون به اجابت گردد و دعای او به هیچ وجه رد نشود (نخشی، ۱۳۶۹: ۱۸۹).

اینکه دعای قطب در میان طبقات اولیا، دعایی است که همواره مقرون به استجابت است و هیچ گاه این دعا رد نمی شود، موضوعی است که حکایت های فراوان در رابطه با آن در میان متون عرفانی فارسی می توان یافت. حکایت هایی که هدف اصلی از بیان آن ها نشان دادن این مطلب بوده که قطب محور کار جهان است و احوال جهان مطابق احوال او جریان می یابد:

پیر بلفضل حسن را گفتند که: دعایی بکن که باران می نیاید. گفت: آری. آن شب، برفی آمد بزرگ. گفتند: چه کردی؟! گفت: ترینه وا خوردم. یعنی چون من خنک بیوادم، جهان خنک بیود (ابن منور، ۱۳۸۶، ج ۱: ۲۵۹).

عطار نیشابوری از این سخن ابوالفضل حسن سرخسی، تفسیری عرفانی به دست داده است مبنی بر اینکه: «گفت: ترینه وا خوردم، یعنی که من قطبم. من خنک شدم، همه جهان که بر من می گردد، خنک شد» (عطار، ۱۳۸۰: ۳۳۸).

توانایی تصرف در باطن مریدان

از جمله خصوصیات که برای اولیا ذکر کرده اند، توانایی باطنی ایشان در ایجاد تصرف در وجود مریدان و معتقدان است. این تصرف، تصرفی روحانی است. نیرویی باطنی است که می تواند یک نفر را از حسیض ذلت به اوج عزت برساند یا مقصود مورد نظر او را برآورده سازد. به گفته سعدالدین حمویه: «ولی مرشد، اگرچه از نبی مستغنی نیست، کسی است که در ظاهر و باطن مریدان تصرف تواند کرد؛ و آن تصرف بر اثر متابعت از نبی دست می دهد» (حمویه، ۱۳۶۲: ۲۸).

درباره چگونگی ایجاد و حصول این قدرت باطنی، در سرشت اولیا، مولانا در مقالات خویش با زبانی گویا و رسا - که در خور فهم همگان نیز هست - به همراه مثال های عینی و ملموس به شرح و توضیح پرداخته است. او می گوید:

اولیای حق، غیر این آسمان ها، آسمان های دیگر مشاهده کرده اند که این آسمان ها در چشمشان نمی آید و این حقیر می نماید پیش ایشان. و پای بر این ها نهاده اند و گذشته اند. و چه عجب می آید که آدمی از میان آدمیان این خصوصیت یابد که پا بر سر کیوان نهد؟ نه ما همه جنس خاک بودیم؟ حق - تعالی - در ما قوتی نهاد که ما از

جنس خود بدان قوت ممتاز شدیم، و متصرف آن [قدرت خدا] گشتیم و آن [خاک] متصرف ما شد، تا در وی تصرف می‌کنیم به هر نوعی که می‌خواهیم. گاه بالاش می‌بریم، گاه زیرش می‌نهیم، گاه سرایش می‌سازیم، گاه کاسه و کوزه‌اش می‌کنیم، گاه درازش می‌کنیم و گاه کوتاهش می‌کنیم. اگر ما اول همان خاک بودیم و جنس او بودیم حق - تعالی - ما را بدان قوت ممتاز کرد؛ همچنین از میان ما که یک جنسیم، چه عجب است که اگر حق - تعالی - بعضی را ممتاز کند که ما به نسبت به وی چون جماد باشیم و او در ما تصرف کند، و ما از وی خبر باشیم و او از ما باخبر (مولانا، ۱۳۸۲: ۱۷۷).

همان گونه که ملاحظه می‌شود، ذکر یک مثال حسی و عینی، هر نوع شگفتی و اعجاب، و حتی انکار، در رابطه با عدم پذیرش نیروی تصرف در باطن مریدان و معتقدان را - که اولیا به آن متصف‌اند - برطرف می‌سازد و گره از بند مسئله‌ای پیچیده گشوده می‌شود.

نکته‌ای که در این میان اشاره به آن ضروری است، توضیح این مسئله است که تصرف ولی در مرید چگونه است؟ برای پاسخ به این پرسش، دوباره از کلام مولانا، مدد می‌گیریم:

خدای را مردانند که از غایت عظمت و غیرت حق، روی نمایند، اما طالبان را به مقصودهای خطیر برسانند و موهبت کنند. این چنین شاهان، عظیم نادرند و نازنین. عزیزی در چله نشسته بود برای طلب مقصودی. به وی ندا آمد که: این چنین مقصود بلند به چله حاصل نشود. از چله برون آی تا نظر بزرگی بر تو افتد، آن مقصود تو را حاصل شود. گفت: آن بزرگ را کجا یابم؟ گفت: در جامع. گفت: میان چندین خلق او را چون شناسم که کدام است؟ گفتند: برو، او تو را بشناسد و بر تو نظر کند. نشان آنکه نظر او بر تو افتد آن باشد که ابریق از دست تو بیفتد و بیهوش گردی، بدانی که او بر تو نظر کرده است. چنان کرد. ابریق پُر آب کرد و جماعت مسجد را سقایی می‌کرد و میان صفوف می‌گردید. ناگهانی حالتی در وی پدید آمد؛ شقه‌ای بزد و ابریق از دست او افتاد. بیهوش در گوشه‌ای ماند. خلق جمله رفتند. چون با خود آمد، خود را تنها دید. آن شاه که بر وی نظر انداخته بود آنجا ندید. اما به مقصود خود رسید (مولانا، ۱۳۸۲: ۳۴).

این حکایت چگونگی تصرف را معلوم می‌سازد. اما ممکن است کلی‌گویی متن ما را اقناع نکرده باشد. از این روی، به دنبال برهانی مستند به رویدادی تاریخی خواهیم بود. برای ذکر این سند، از همان متن پیشین مدد می‌جوییم. مولانا می‌گوید:

اینکه می‌فرماید مصطفی^(ص): اصحابی کالنجوم بآیهم اقتدیتهم اهتدیتهم. اینکه یکی در ستاره نظر می‌کند و راه می‌برد، هیچ ستاره‌ای سخن می‌گوید با وی؟ نی. آلا به مجرّد آنکه در ستاره نظر می‌کند راه را از بی‌راهه می‌داند و به منزل می‌رسد. همچنین ممکن است که در اولیای حق نظر کنی، ایشان در تو تصرف کنند بی‌گفتی و بحثی و قال و قیلی؛ مقصود حاصل شود و تو را به منزل وصل برسانند. عثمان - رضی الله عنه - چون خلیفه شد بر منبر رفت. خلق منتظر بودند که تا چه فرماید. خَمُش کرد و هیچ نگفت و در خلق نظر می‌کرد؛ و بر خلق حالتی و وجدی نزول کرد که ایشان را پروای آن نبود که بیرون روند، و از هم‌دگر خبر نداشتند که کجا نشسته‌اند، که به صد تذکیر و وعظ و خطبه ایشان را آن‌چنان حالت نیکو نشده بود. فایده‌هایی ایشان را حاصل شد و سِرّهایی کشف شد که به چندین عمل و وعظ نشده بود. تا آخر مجلس همچنین نظر می‌کرد و چیزی نمی‌فرمود. چون خواست فرو آمدن، فرمود که: اِنَّ لِّکُمْ اَمَامًا فَعَالًا، خیر الیگم من امام قَوَال (مولانا، ۱۳۸۲: ۱۰۵).

تصرف اولیا، به‌وسیله نظر و نگاه در باطن اشخاص، و رساندن طالبان به مقصودهای خطیر، امری شایع است که در متون عرفانی نمونه‌های متعدد از آن را می‌توان یافت. مشهورترین مثالی که در این زمینه به ذکر آن می‌توان پرداخت، سخنان مؤیدالدین جندی در خصوص چگونگی فهم و شرح کتاب فصوص الحکم است. جندی یکی از شاگردان صدرالدین قونوی و از شارحان آثار ابن عربی است. او هنگامی که در نزد صدرالدین قونوی شرح فصوص الحکم را فرامی‌گرفته از مشاهده نوعی تصرف روحانی سخن به میان آورده است که در پی آن، مقصودش از فهم و شرح فصوص برآورده می‌شود. جندی در این باب از واردی غیبی سخن می‌گوید، که به‌واسطه آن، قونوی تصرفی عجیب در باطن او پدید آورده است. به دنبال این تصرف روحانی و معنوی، مضمون تمام کتاب، بدون آنکه به شرح و عبارت درآید، برای جندی مفهوم می‌گردد. هنگامی که قونوی تعجب و شگفتی جندی را از این بابت مشاهده می‌کند، خود نیز از تجربه‌ای شخصی سخن

می‌گوید که به استناد آن، ابن عربی با تصرفی روحانی و باطنی، شرح فصوص الحکم را برای قونوی آشکار ساخته است. جندی در این رابطه گفته است:

خدمت شیخ صدرالدین - قدس سره - خطبه فصوص را از برای من شرح کرد، و در اثنای آن واردی غیبی بر وی ظاهر شد و اثر آن، ظاهر و باطن مرا فرو گرفت. آن‌گاه در من تصرفی کرد عجیب، و مضمون کتاب را به تمام در شرح خطبه مفهوم من گردانید. و چون این معنی را از من دریافت، گفت که: من نیز از حضرت شیخ درخواستم که کتاب فصوص را بر من شرح کند، خطبه را شرح کرد و در اثنای آن در من تصرفی کرد که مضمون تمام کتاب مرا معلوم شد. پس به این حکایت مسرور شدم و دانستم که مرا بهره تمام خواهد بود. بعد از آن مرا فرمود که: آن را شرحی بنویس. پس در حضور وی، خطبه را شرح کردم (جامی، ۱۳۸۲: ۵۵۶).

نتیجه

تلاش متصوفه برای ایراد پاسخ به پرسش‌هایی نظیر اینکه چه نشانه‌هایی در سیمای ظاهری اولیا مشهود است؟ نحوه زندگی ایشان چگونه است؟ مسکن و مدفن آن‌ها کجاست؟ سیر و سیاحت آن‌ها به چه شکل است؟ تفرج ایشان چگونه یا نزهت‌گاه آن‌ها کجاست؟ یا اینکه ایشان در تصرف احوال و امور خارجی از چه توانایی‌هایی بهره‌مند هستند؟ شکل‌گیری مباحثی متعدد در تصوف و عرفان اسلامی را سبب‌ساز بوده است. این مسائل، به مرور زمان و با پیشرفت تصوف، پیرامون زندگی و شخصیت اولیاء الله شکل گرفته‌اند. این مباحث در مقایسه با مفاهیم اصلی و تخصصی عرفان اسلامی، مسائلی حاشیه‌ای و فرعی به‌شمار می‌آیند؛ اما حواشی مورد اشاره این خاصیت را دارا هستند که سایه‌روشن‌های شخصیت اولیاء الله را، برای علاقه‌مندان به این مفاهیم، بهتر آشکار می‌سازند.

این قسم از سایه‌روشن‌ها را، در یک نظرگاه کلی، به چند دسته می‌توان تقسیم کرد. بخشی از این حواشی، مسائلی هستند که به امور اعتقادی و باورهای مذهبی مستند بوده‌اند. به‌عنوان مثال، آنچه متصوفه در خصوص طبقه‌بندی اولیا و میزان قدرت هر طبقه بیان داشته‌اند، یا آن طیف از سخنانی را که اهل عرفان در موضوع لزوم وجود قطب در هر قرن بیان کرده‌اند، به آیات قرآنی، احادیث نبوی و آموزه‌های معرفتی مستند می‌یابیم.

تعدادی دیگر از این حاشیه‌ها، بر مبنای تفاسیری خاص شکل گرفته‌اند که اهل عرفان از برخی احادیث به دست داده‌اند. به عنوان نمونه، اقوالی که به روایت از برخی از مشایخ اهل طریقت، در باب محل اقامت اولیا، و ملحقاتی نظیر بستان الاولیا عنوان گردیده، موضوعاتی مشاهده می‌کنیم که از تفاسیری خاص منبعث شده که اهل عرفان در باب برخی از احادیث ارائه داده‌اند.

گروهی دیگر از این حواشی، اظهار نظرهای شخصی، و از تأملات فردی برخی از مشایخ اهل طریقت منبعث هستند که در باب موضوعاتی خاص بیان شده‌اند. مثلاً مطالبی که در بعضی از منابع عرفانی درخصوص مدینه الاولیا و بُرج الاولیا مطرح گردیده، آب‌شخور آن‌ها بر مبنای تأملات شخصی برخی از پیشوایان اهل معرفت بوده که درباره موضوعی ویژه عنوان شده است.

برخی دیگر از این سایه‌روشن‌ها هم، بر اساس حوادث و وقایع دوران حیات مشایخ و روایت‌های مرتبط با آن‌ها سامان یافته‌اند. به عنوان مثال، آن‌چه در باب وفات اولیا و ملحقات آن ذکر گردیده، یا آن دسته از اقوالی که درباره رمان العابدین و نظایر آن، مطرح شده، شکل‌گیری همه آن‌ها بر مبنای حکایات یا روایاتی بوده است که براساس حوادث یا وقایع دوران حیات برخی از ارباب سیر و سلوک سامان پذیرفته است.

صرف نظر از این تقسیم‌بندی کلی، طیف‌های مختلف این نوع از مسائل، دارای یک نقطه اشتراک هستند. ویژگی مشترک آن‌ها در این نکته قابل یادآوری است که مسائل مورد اشاره، از جمله موضوعاتی هستند که آگاهی از آن‌ها، در آشنایی هرچه بیش‌تر با پندار متصوفه درباره ولی و شخصیت او، مفید واقع خواهند شد.

کتاب‌نامه

- قرآن مجید
- ابن‌باز اردبیلی، درویش توکلی بن اسماعیل بن حاجی محمد. (۱۳۷۳)، *صفوة الصفا* (در ترجمه احوال و اقوال و کرامات شیخ صفی‌الدین الحسق اردبیلی)، مقدمه و تصحیح غلام‌رضا طباطبایی مجد. تبریز: مصحح.
- ابن‌عثمان، محمود. (۱۳۳۳)، *فردوس المرشديه فی اسرار الصمديه* (سیرت‌نامه شیخ ابواسحاق کازرونی)، به کوشش ایرج افشار، تهران: کتابخانه دانش.

- ابن عربی، محیی‌الدین. (۱۳۸۳)، فتوحات مکیه، ترجمه تعلیق و مقدمه محمد خواجهوی، چاپ دوم، تهران: مولی.
- _____ (۱۳۸۷)، فصوص الحکم، تصحیح و ترجمه محمد خواجهوی، تهران: مولی.
- ابن‌منور، محمدبن ابی‌سعد میهنی. (۱۳۸۶)، اسرار التوحید فی مقامات شیخ ابی‌سعید، مقدمه تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی. چاپ هفتم. تهران: آگاه.
- ابوروح لطف‌الله، جمال‌الدین بن ابی‌سعید. (۱۳۸۶)، حالات و سخنان ابوسعید ابوالخیر. مقدمه تصحیح و توضیحات محمدرضا شفیعی کدکنی، چاپ هشتم، تهران: سخن.
- ابوعلی عثمانی، حسن‌بن احمد عثمانی. (۱۳۷۴)، ترجمه رساله قشریه. با تصحیحات و استدراکات بدیع‌الزمان فروزانفر. چاپ چهارم، تهران: علمی و فرهنگی.
- ابونعیم الاصبهانی، للحافظ احمدبن عبدالله. (۱۴۰۵/ق ۱۹۸۵م)، حلیه الاولیاء و طبقات الاصفیاء، الطبعة الرابعة. بیروت: دارالکتاب العربی.
- افلاکی، شمس‌الدین احمد (۱۳۸۵)، مناقب العارفین. به کوشش تحسین یازجی. چاپ چهارم. تهران: دنیای کتاب.
- بخاری، ابن‌مبارک صلاح‌الدین. (۱۳۷۱)، انیس الطالبین و عدّة السالکین، تصحیح و مقدمه خلیل ابراهیم صاری اوغلی، به کوشش توفیق هاشم سبحانی، تهران: کیهان.
- بقلی شیرازی، روزبهان. (۱۳۶۰)، شرح شطحیات، تصحیح و مقدمه هنری کربن. تهران: انجمن ایران‌شناسی فرانسه در تهران.
- خواجه محمدپارسا. (۱۳۸۱)، فصل الخطاب. با مقدمه جلیل مسگرنژاد، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- جامی، نورالدین عبدالرحمن. (۱۳۸۲)، نفحات الانس من حضرات‌القدس، مقدمه تصحیح و تعلیقات محمود عابدی، چاپ چهارم، تهران: اطلاعات.
- _____ (۱۳۸۱)، نقد النصوص فی شرح نقش الفصوص، چاپ دوم، با مقدمه و تصحیح و تعلیقات ویلیام جیتیگ، تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- حموی، سعدالدین. (۱۳۶۲)، المصباح فی‌التصوف، با مقدمه نجیب مایل هروی، تهران: مولی.
- روزبهان ثانی، شریف‌الدین ابراهیم بن صدرالدین. (۱۳۸۲)، تحفه اهل العرفان فی ذکر سید اقطاب روزبهان، به سعی جواد نوربخش، چاپ دوم، تهران: یلدا قلم.

- سهلگی بسطامی، ابوالفضل محمدبن علی. (۱۳۸۴)، *التور من کلمات ابی یزید طیفور*. چاپ دوم، تهران: سخن.
- عطار نیشابوری، فریدالدین. (۱۳۸۰)، *تذکرة الاولیاء*، بررسی تصحیح و توضیحات محمد استعلامی. چاپ دوازدهم، تهران: زوار.
- علاءالدوله سمنانی، احمدبن محمد بیابانکی. (۱۳۶۲)، *العروة لاهل الخلوة و الجلوة*، به تصحیح و توضیح نجیب مایل هروی، تهران: مولی.
- فاری، حمزه. (۱۳۸۴)، *مصباح الانس*، ترجمه محمد خواجهی، چاپ دوم، تهران: مولی.
- مُستملی بخاری، ابوابراهیم اسماعیل. (۱۳۶۳)، *شرح التعرّف لمذهب التصوّف*، با مقدمه و تصحیح و تحشیه محمد روشن، تهران: اساطیر.
- ناشناس. (۱۳۵۴)، *منتخب رونق المجالس و بستان العارفين و تحفة المريدی*، تصحیح احمدعلی رجائی، تهران: دانشگاه تهران.
- مولانا، جلال الدین محمد بلخی. (۱۳۸۲)، *فيه ما فيه*، تصحیح بدیع الزمان فروزانفر، چاپ دوم، تهران: نامک.
- _____ . (۱۳۷۲)، *مجالس سبعه (هفت خطابه)*. با تصحیح و توضیحات توفیق هاشم سبحانی، چاپ دوم، تهران: کیهان.
- میبدی، ابوالفضل رشیدالدین. (۱۳۷۱)، *کشف الاسرار و علّة الابرار* (معروف به تفسیر خواجه عبدالله انصاری)، به سعی و اهتمام علی اصغر حکمت، چاپ پنجم، تهران: امیرکبیر.
- نخشبی، ضیاءالدین. (۱۳۶۹)، *سلک السلوک*، با مقدمه و تصحیح و تعلیق و تحشیه غلامعلی آریا، تهران: زوار.
- نسفی، عزیزالدین محمد. (۱۳۸۸)، *کتاب الانسان الکامل*. با پیش گفتار هانری کرین. تصحیح و مقدمه ماریژان موله، چاپ نهم، تهران: طهوری.
- هجویری، ابوالحسن علی بن عثمان. (۱۳۸۶)، *کشف المحجوب*، مقدمه تصحیح و تعلیقات محمود عابدی، چاپ سوم، تهران: سروش.
- همتی، امیرحسین. (بهار و تابستان ۱۳۹۲)، «بررسی طبقات اولیا در عرفان و تصوف اسلامی»، دو فصلنامه علمی - پژوهشی *پژوهشنامه عرفان*. تهران: انجمن علمی عرفان اسلامی ایران.